

Жантаев А.С.

Ч. АЙТМАТОВ КӨРКӨМ ДӨӨЛӨТТӨР ТУУРАЛУУ

Жантаев А.С.

Ч. АЙТМАТОВ О ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЯХ

Көркөм дөөлөттөр маселеси азыркы учурда актуалдуу адабий-теориялык проблемага айланып отурган кез. Анткени чыгармачыл адам колунан жаралгандын баары көркөм дөөлөт катары жашоосун улантып кала бербеси айкын болуп калды. Ошол себептен улам бүткүл адамзаттык алкакта, анын ичинде кыргыз коомчулугунда келечекте да өмүр сүрүүгө укук алар көркөм өнөр туундулары, башкача айтканда көркөм дөөлөттөр тууралуу олуттуу талаш-тартыштар жүргүзүү, кыргыз көркөм өнөрүндө, анын ичинде көркөм сөз өнөрүндө, башкача айтканда көркөм адабиятта түзүлгөн миң сандаган чыгармалардын көркөм дөөлөттүк нарк-насилин маанилүү кайра аңдоо, аларды ушул аспекттен кайра баалоо зарылчылыгы жаралып отурат. Албетте, дүйнөлүк көркөм өнөрдүн тарыхында мындай аракеттер тээ башынан жасалып келгени, натыйжада көркөм өнөр туундуларынын көркөм дөөлөттүк табиятына карата нечендеген ой-пикирлер айтылганы, ошолордун негизинде түбөлүк жашоого укуктуу боло алчу нукура көркөм дөөлөттөрдүн айырмалуу касиет-сапаттары такталганы белгилүү. Бул нечен миндеген жылдарды, нечен кылымдарды ичине алган көркөм-эстетикалык, адабий-маданий процесстин жемиши болгон. Ал процеске адамзаттын орошон ойчулдары Платон, Аристотель, Буало, Лессинг, Дидро, Гельвеций, Сент-Бёв, Гегель, Маркс, Энгельс, Белинский, Чернышевский, Добролюбов, Плеханов ж.б. өндүү көптөгөн инсандар өздөрүнүн ары кызыктуу, ары мазмундуу айткан-дегендери менен салым кошушкан. Көркөм дөөлөттөр проблемасына карата адабий-теориялык ойлордун өнүгүшү жаатында биз мындан мурда бир нече макала-баяндамаларыбызда [1] кеп кылып өткөн элек. Анан мындай бир жыйынтыкка келгенбиз: көркөм дөөлөттөрдү кабыл алуу жана баалоо өтө татаал иш, ал жазуучунун чеберчилиги, чыгармада коюлган маселелердин олуттуулугу, көркөм образдардын так, даана түзүлүшү ж.б. өндүү көптөгөн чыгармачылыкка байланыштуу критерийлерге таянылып жасалат, мында негизги акцент көркөм өнөр туундусунда Акыйкаттын, Сулуулуктун жана Жакшылыктын орун алышына коюлат.

Ошентип, көркөм дөөлөт түшүнүгүн аныктоонун өзү да татаал жумуш болуп чыккан. Канткен менен жогоруда биз атаган ойчулдардын пикирлеринде ал же бул деңгээлде көркөм өнөр чыгармасында сөзсүз Акыйкаттын, Сулуулуктун жана Жакшылыктын болушу зарылдыгы белгиленет, бул салттуу үчилтик көркөм дөөлөттөрдү кабыл алуудагы жана баалоодогу негизги таянычтар катары чыгышат. Белгилей турган нерсе, мындай жыйынтыкка аталган ойчулдар дароо эле келе коюшпайт, нечендеген ой жорууларды, чыгармаларды электен өткөрүп, талдап, чарынан арылтып, анан нукура дан, данек катары

жогорку үчилтикти алдыга чыгарышат. Демек, көркөм дөөлөт түшүнүгүн аныктоонун, көркөм дөөлөттү кабыл алуу менен баалоонун өзү дагы чыгармачылык процесс. Эми ушундай кыскача киришүүдөн соң кыргыздын улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун көркөм дөөлөт маселесине карата көзкарашы кандай болгонун талдоо жасап көрөлү. Анын аталган проблемага карата пикиринин эволюциясы кандайча жүргөн, же ал дароо эле баарын сезе билген нукура зээн-туюмга ээ болгонбу, карап чыгуу өтө кызыктуу.

Ч.Айтматов 1963-жылы жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде баяндама жасап, анда жаш калемгерлерге бир топ олуттуу насааттарын айткан. Бул мезгилде Ч.Айтматовдун бүткүл союздук алкакта аты чыгып, жадесе дүйнөгө таанылып калган болчу. Ошол кебинде залкар жазуучубуз өзү да бир кезекте көркөм өнөргө, көркөм адабиятка жана анда жаратылган көркөм туундуларга карата баёлук менен бардык р китеп деген болгон эмес. Китеп да начар болчу беле деген ойдо жүргөн. Кийин алгачкы иретте жаза баштаганымда да, сынчылардын талаш-тартыштарына көп түшүнө берген эмесмин. Качан гана адабияттын ички курулуш маселелерин, образдуу көркөм сөздүн жана куру кооз, жугуму жок сөздүн, чыгармада сүрөттөлгөн чыныгы сулуулукту жана жасалма сулуулукту тааный билгенимден тартып, сын көз менен карай баштагандан тартып, өз ишиме да башкача карай баштадым. Адабиятты тааный билүү адамга дароо эле келе койбойт. Аны үчүн адам көп окуп, көп иштеп, дүйнөлүк искусстводон бир катар кабардар болуу зарыл» [2.1.19-20-беттер].

Айтматов ушул баяндамасында кыргыз адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн табият берген шык-жөндөмүн өркүндөтүүгө, аны адабий-теориялык билимдер менен бекемдөөгө умтулушпаганына кейийт. Р.Шүкүрбеков, М.Алыбаев өндүү жердигинен таланттуу адамдар чыгармачылыктарын теория жагынан байытышса, көркөм өнөрдүн ар кайсы тармагында болуп жаткан турмуш менен байланыштырышса, дүйнөлүк атакка ээ болууга мүмкүнчүлүктөрү жетмегине ишенет. С.Каралаев кийинчерээк төрөлүп, мыкты билимге каныкканда, анын поэтикалык деминен албан ийгиликтер жаралмак, ал Гёте менен Дантенин катарынан орун алмак дейт. Бул айтылгандардын чындыгы бар. Азыркы учурда деле адабий-эстетикалык терең билимге каныгуу муктаждыгы көпчүлүк кыргыз калемгерлерине тийиштүү кемчилик бойдон калууда. Андыктан Ч.Айтматовдун мындан туура кырк беш жыл мурда адабияттын жаш талапкерлерине кайрылып сүйлөгөн сөзүндөгү ойлор азыр деле актуалдуулугун жогото элек. Ал мындайча ак жол каалайт жаш калемгерлерге: «Азыркы адамдын жүрөгүн, сезимин

бийлейбиз десенер, ага чоң-чоң философиялык ойлорго толгон, чыныгы поэзияга сугарылган, адамдардын копиясы эмес, тирүү, элестүү, ой-санаасы жакшылыкка умтулган образдары бар чыгармаларды берүүгө бел байлагыла. Балким ал граждандык поэма, балким ал трагедия, балким ал үй-бүлөлүк драма же новелла болор. Айтор, формасын кийин изилдеп аларбыз. Негизгиси – таланттуу жазылган, азыркы окуучуну толкундатуучу күчтүү чыгарма болушу керек»[2.2.17-бет]. Ал эми мыкты чыгармаларды жаратуу үчүн мыкты билимге ээ болуу зарыл экени чындык эмеспи. Ошондуктан Ч.Айтматов жаштарга дүйнөлүк искусстводо эмне болуп жатса, ошонун баарын билгенге аракеттенгиле деп жатат. Бул чыгармачылык изденүүнүн туйшугун нечен ирет башынан өткөргөн, чыгармачылыктын ысыгына күйүп, суугуна тонгон адамдын айтар сөзү. Анан да айтар бир сөз, биз талдаган баяндамадан Ч.Айтматовдун нукура көркөм чыгармага карата мамилеси кашкайып даана көрүнүп турат. Биз ага ошол себептен кайрылдык.

Ч.Айтматов өз өмүрүндө далай маектерди, интервьюларды берип, көптөгөн чыгармачыл инсандар менен пикирлешип, көркөм адабият, көркөм дөөлөт маселелери туурасында ойлорун ортого салып келген. Биз төмөндө залкар таланттын мына ушундай ойлору камтылган бир нече шилтемелерди комментарийсиз берели да, анан гана аларда эмне маани катылганына ой жүгүртүп көрөлү.

«Адабият эзелки өнөр, андыктан анын эзелки темалары да болот. Балким алардын эң башкысы, азыркы кездердеги романда да, эски жомокто да бирдей өнүккөн сюжет – адилеттүүлүк жана адилетсиздик адамдын тагдырында өзгөчө мааниге ээ болот»[3.1.120-бет]. «Эгер китептер калп сүйлөсө, же андан да жаманы – жек көрүүнүн жана зомбулуктун үрөнүн сепсе, анда алардын авторлору этикалык оор кылмыш үчүн күнөөкөр болушат»[3.2.120-бет]. «Эгер китеп өзүн окуп жаткан окуучунун акыл-эсин, уятын, намысын козгоп, анын жүрөгүн турмуштагы эң эле адам жийиркенерлик булганч, ыплас нерселерди көрсөтүү менен, же тескерисинче, тазалыктын, сулуулуктун жана улуулуктун картиналары менен титиретип, аны өзүнө жана өзүн курчап турган айлана-чөйрөгө тереңирээк кароого аргасыздантып, биротоло өзүнүн таасирине багындырып алса, биз муну искусствонун күчү дейбиз»[4.1.137-бет]. Байкалып тургандай, келтирилген шилтемелерде адабияттын эң башкы критерийлери катары адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин, жакшы менен жамандын, ак менен каранын, тазалык менен ыпластыктын, сулуулук менен ажарсыздыктын карама-каршылыктуулугу, антигезалуулугу чыгат. Дүйнөлүк адабияттын тарыхында аты калган далай калемгерлер өз чыгармаларында мына ушулар туралуу кеп кылышкан, чыныгы көркөм дөөлөттүн наркунарын аныктоо аракетин жасашкан ойчулдар да мына ушуларга басым жасашкан. Демек, Ч.Айтматовдун көркөм дөөлөткө карата көзкарашы да ушул маанайда болгону табигый нерсе. Бул илгертен эстетикалык таанымда орун алып калган көрүнүш.

Ошентип, кандай гана улуу калемгер болбосун анын көркөм чыгармачылыкка, көркөм өнөр туундуларына карата мамилесинде, аларды кабыл алуусунда жана баалоосунда мезгилдин өтүшү менен сөзсүз өзгөрүүлөр жүрөт. Ааламга аты белгилүү Ч.Айтматов айтып жатпайбы сөз башында биз талдаган баяндамасында, мен мурда бардык китептерди жакшы экен деп кабыл алчумун, кийин аларды сын көз менен карай баштадым деген маанидеги сөзүн. Чыныгы калемгер дайыма изденүүдө болуп, нукура көркөм өнөр чыгармасын, башкача айтканда көркөм дөөлөттүк мазмунга ээ чыгарманы жаратуу үчүн тынымсыз аракеттене берет. Ал өзүнүн мындай ишмерлик процессинде чыгармасы түбөлүк жашоого укук алышын купуя каалайт. Ошондуктан өзүнүн жандүйнөсүнөн агып чыккан төлдүн төрт тарабы төп болушуна күч үрөйт. Бул көркөм чыгармачылыктын жазылбаган мыйзамы. Анткен менен өзү жараткан көркөм өнөр туундусу канчалык узак өмүргө ээ болорун алдынала айталбайт. Ч.Айтматов бул туурасында да абдан ачыктык менен өз пикирин ортого салган экен. Биз ошол ой камтылган үзүндүнү келтире кетели. Ч.Айтматов «Огонёк» журналынын атайын кабарчысы Феликс Кузнецовдун «Көркөм чыгарма канчалык узак жашай алат деп ойлойсуз?» деген суроосуна төмөнкүчө жооп айтыптыр: «Бул өзү эң бир татаал маселе. Кайсыл чыгарма канча жашаарын, кимиси өчүп, кимиси калаарын эч ким көзү ачыктык кылып, алдын ала айта албас деп ойлойм. Жазуучунун тагдыры сыңары эле ар бир чыгарманын өз тагдыры бар. Ошондой эле искусство, адабият, маданиятын баарына тегиз мыйзамдары да бар. Тигил же бул тарыхый формациянын талаптары да болот. Адабиятты жаңыча баалоонун негиздүү далалаты ушул биздин, советтик доордо пайда болду. Жазылган чыгармалардын бардыгы биз социалисттик реализм деп атаган нерсенин методу менен өлчөндү. Мен албетте, бул терминге каршы эмесмин, кеп терминде эмес, кеп анын маңызында. Социалисттик реализм, сынчыл реализм, магиялык реализм, же дагы бир башкача реализм деп каалагандай атай берсек болот. Эң негизи – төрт тарабы төп көркөм чыгарма болсун. Бирок, тиги же бу роман, поэма, драма кандайча жаралып, анын болочок тагдыры кандай болооруна эч ким көзү ачыктык кыла албайт»[5.1.351-бет].

Мына ушул конкреттүү суроого конкреттүү жоопту талдап келип, көрүнүктүү кыргыз адабиятчысы Л.Үкүбаева төмөнкүчө тыянак чыгарат: «Төрт тарабы төп келген» чыгарма гана мезгил сынынан кебелбей өтүп, улам кийинки урпактарга рухий күлазык болуп, түбөлүк жашары чындык»[6.1.112-бет]. Биз ушул бир сүйлөмдө көркөм дөөлөттүк табиятка ээ көркөм өнөр чыгармасынын портрети камтылган деп айтабыз. Ушул ойду бир канча баяндама-макалаларыбызда бекемдеп келатабыз.

Сөз сонунда айтарыбыз, кыргыздын атын дүйнөгө биринчи болуп тааныткан улут сыймыгы Ч.Айтматовдун өз чыгармачылыгында жараткан көркөм туундуларынын дээрлигинде Акыйкат чагылдырылып, Сулуулук даңазаланып, Жакшылык мо-

ралдык женишке ээ болуп турат. Демек, ал өзүнүн адабий ишмердүүлүгүндө чыныгы көркөм дөөлөт, чыныгы көркөм өнөр чыгармасы үч дөөлөткө - таанып-билүүчүлүк дөөлөткө, эстетикалык дөөлөткө, адеп-аклактык дөөлөткө ээ болууга тийиш экендигин далилдей алды. Андыктан, ал жараткан көркөм чыгармалардын баары болбосо да, кыйласы келечекте дагы адабият тарыхында көркөм дөөлөт катары баалана берери талашсыз.

Адабияттар

- a. Жантаев А.С., Аскар уулу Т. Көркөм дөөлөт жана сүрөткер маселеси // Жаш түркологдордун эларалык симпозиумунун материалдары, КТМУ, Бишкек шаары, 2007-жылдын 26-27-майы; Жантаев А.С. Мезгил жана көркөм дөөлөттөрдүн өмүрү // В.Чкалов атындагы №2 орто мектептин 75 жылдыгына арналган «Образование в XXI веке. Традиции, проблемы и перспективы» аттуу республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары, Нарын шаары, 2007-жылдын 12-октябры; Жантаев А.С. Рухий дөөлөттөр улуу ойчулдардын көзкарашында // Известия вузов, 2008, №1-2, 34-36-беттер
- b. Айтматов Ч. Адабияттын жаш граждандарына. Китепте: Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. –Ф.: Кыргызстан, 1988
- c. Айтматов Ч. Оомалуу дүйнөнүн опасы жөнүндө. «Известия» газетасынын кабарчысы менен болгон маек. Китепте: Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. –Ф.: Кыргызстан, 1988
- d. Айтматов Ч. Көкүрөк өйүгөн ойлор. СССР Жазуучулар союзунун V сүздинде сүйлөнгөн сөз. Китепте: Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. –Ф.: Кыргызстан, 1988
- e. Айтматов Ч. Дил куну. «Огонёк» журналынын атайын кабарчысы менен болгон маек. Китепте: Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. –Ф.: Кыргызстан, 1988
- f. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз. –Б.: Турар, 2004